

УДК [658.005.332.4]:664

*І. С. Комащенко,
викладач, Чорноморський державний університет імені Петра Могили*

АНАЛІЗ КОНКУРЕНТОЗДАТНОСТІ ЗЕРНОПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МЕТОДИКИ КОМПЛЕКСНОЇ ОЦІНКИ

У статті проаналізовано конкурентоздатність зернопереробних підприємств харчової промисловості у 2005—2010 рр. за національно, галузевою та фірмовою складовими відповідно до методики комплексної оцінки. Розрахунок значень та визначена динаміка зміни факторних показників дозволили сформулювати основні тенденції розвитку борошномельно-круп'яної, комбікормової та хлібопекарської галузей зернопереробного комплексу. Обґрунтовано фактори для кожної підгалузі, які суттєво впливають на підвищення рівня конкурентоздатності підприємств, що є основою для розробки низки рекомендацій стосовно підвищення конкурентоздатності зернопереробних підприємств.

Food industry grain processing enterprises competitiveness in 2005—2010 is analyzed on national, branch and firm components according to the complex estimation technique. Calculation of values and established dynamics of factorial indicators change have allowed to generate the basic tendencies of development milling-cereals, feed and baking branches of grain processing complex. It is proved factors for every sub-sector which essentially influence increase of enterprises competitiveness level that is a basis for some recommendations concerning grain processing enterprises competitiveness increase.

Ключові слова: конкурентоздатність підприємств зернопереробного комплексу, борошномельно-круп'яна, комбікормова, хлібопекарська підгалузі, тенденції та проблеми розвитку.

Key words: grain processing enterprises competitiveness, milling-cereals, feed and baking sub-sectors, tendencies and problems of development.

Структура харчової промисловості є багатогалузевою. При цьому різні галузі даної промисловості мають специфічні особливості діяльності, які зумовлюють додаткові недоліки чи переваги. Однією із пріоритетних галузей харчової промисловості є зернопереробна. Вона пов'язана із багатьма іншими сферами економіки, продуктивними і сировинними ринками. Зернопереробна галузь забезпечує соціально-політичну стабільність, продовольчу безпеку країни тощо. Таким чином, зернопереробна галузь є індикатором рівня розвитку агропромислового комплексу країни та добробуту населення, що визначає потужність розвитку держави. Аналіз та оцінка конкурентоздатності підприємств даної сфери є стратегічно важливою задачею, яка потребує вирішення.

Аналіз наукових джерел дозволив з'ясувати основні проблеми розвитку зернопереробних підприємств, які є взаємопов'язаними із невирішеними питаннями харчової промисловості в цілому. Так, нестабільна поведінка постачальників сировини призводить до ланцюгового зростання ціни готової продукції всього зернопереробного комплексу [1]. Крім цього, показники відтворення свідчать, що оновлення основних засобів відбувається на рівні 5—6%, а зношеність машин і устаткування складає 30—45% загальної вартості [2]. Знос обладнання, застарілість технологій унеможливають ефективну конкурентну боротьбу вітчизняних товаровиробників з іноземними учасниками, які впроваджують новітні технології, використовують сучасне обладнання, яке економить

ресурси, використовують інновації тощо. Рівень впровадження інновацій для зернопереробних підприємств в Україні складає 2—3%, що є недостатнім для забезпечення економії витрат виробництва, підвищення продуктивності праці тощо [3; 4].

Таким чином, аналіз показав, що конкурентоздатність підприємств зернопереробної промисловості України формується в загальних умовах діяльності всіх галузей економіки. Втім, виявлення основних проблем розвитку відбувається без врахування комплексності національної, галузевої та фірмової складових конкурентоздатності, їх кількісного обґрунтування. Визначені проблеми потребують подальшої деталізації та розробки відповідних рекомендацій відповідно до кожної підгалузі підприємств зернопереробного комплексу щодо підвищення конкурентоздатності.

Метою статті є аналіз конкурентоздатності зернопереробних підприємств харчової промисловості за результатами комплексної методики оцінки.

Дослідження здійснюється шляхом аналізу даних 17-ти зернопереробних підприємств харчової промисловості, відібраних за критеріями доступності фінансової звітності та належністю до різних регіонів України відповідно до структури зернопереробного комплексу. Визначення конкурентоздатності вказаних підприємств здійснюється за період 2005—2010 рр. на основі методики комплексної оцінки конкурентоздатності, розробленої автором. Аналіз довів, що зернопереробні підприємства вибірки за період дослідження 2005—2010 рр. займають позицію, яка відповідає середньому рівню розвитку, а їх комплексний інтегральний показник конкурентоздатності знаходиться в межах від 245 до 490 балів. Максимального значення у 340 балів даний показник досяг у 2009 р., коли таку високу позицію зайняли ВАТ "Київмлин" та ВАТ "Київхліб". Найнижче значення комплексного показника у 250 балів спостерігалось щодо діяльності ВАТ "Сарненський комбінат хлібопродуктів" у 2005 р. Це свідчить про позитивну динаміку розвитку конкурентоздатності країни в цілому протягом 2005—2010 рр. Дане твердження доповнене тим, що, за міжнародними оцінками, Україна займала найнижчий рівень розвитку конкурентоздатності до 2007 р., після чого спостерігається зростання конкурентних позицій країни [5; 6].

Таким чином, вітчизняні зернопереробні підприємства функціонують в прийнятних ринкових умовах, які характеризуються постійним вдосконаленням конкурентних відносин, умов міжгалузевої торгівлі, ефективністю використання ресурсів, забезпечення якості продукції тощо. Втім, ускладненим залишається вихід підприємств харчової промисловості на міжнародний ринок через низький рівень впровадження інновацій, новітніх технологій тощо.

Загальні тенденції коливання комплексного інтегрального показника конкурентоздатності є наслідком зміни його складових — національної, галузевої та фірмової. Національна складова включає дві групи факторів — зовнішнього та внутрішнього ринку. Аналіз основних факторів зовнішнього ринку національної конкурентоздатності дозволяє з'ясувати причини їх коливань, які впливають на конкурентну позицію підприємства та країни на міжнародному ринку. Так, у 2009—2010 р. знизився фактор відповідності вітчизняного законодавства умовам СОТ, що свідчить про неналежне дотримання вимог щодо прав власності тощо. Однією із вимог участі України у міжнародній організації є врегулювання законодавчої бази щодо світових стандартів, при цьому закон про права власності є одним з основних. Висновки світових наглядових органів доводять виникнення недоліків у даній сфері, що значно вплинуло на загальний показник національної конкурентоздатності у 2009 і особливо у 2010 рр.

Показник тарифного регулювання, який виражено через середньозважену торгову тарифну ставку, у 2005 р. є вищим за інші роки. Це пояснюється відсутністю взаємодії України зі світовими організаціями щодо встановлення взаємного тарифного регулювання торгівлі, зокрема стосовно продуктів харчової промисловості. Обмеженість тарифного пресу допомогло розширити ринки збуту на світовому рівні. Втім, інтеграція України до СОТ створює умови мінімізації тарифних обмежень у торгівлі між країнами, що може негативно відобразитись на вітчизняних товаровиробниках. Це засвідчило спад рівня національної конкурентоздатності у 2006 р. Втім, для нових країн-учасниць створюються певні пільги, що дозволяє адаптуватись до тарифного переходу. Тарифна ставка з 2006 р. є стабільною та суттєво не впливає на зміну рівня національної конкурентоздатності. У 2010 р. показник середньозваженої торгової тарифної ставки зріс до 14, що свідчить вже про вдосконалення рівня узгодженості тарифних умов між учасниками спільного міжнародного ринку та Україною. Це зумовлено тим, що наша держава з 2008 р. є членом СОТ і поступово корегує тарифні норми відповідно до вимог світових конкурентів.

Аналіз основних факторів внутрішнього ринку національного рівня конкурентоздатності дозволяє з'ясувати основні причини їх коливання, які визначають головні умови ефективної діяльності підприємства всередині країни. Виявлено значне коливання показника ВВП на душу населення. Його динаміка прямо пов'язана із динамікою загального рівня національної конкурентоздатності. Даний показник є загальним індикатором розвитку соціальної, економічної, політичної сфер країни. Таким чином, із максимальним зростанням національної конкурентоздатності у 2008 р. ВВП на душу населення також мав найвищий результат, а мінімальний — у 2006 та 2010 р., коли рівень на-

ціональної конкурентоздатності був найнижчим.

За 2008—2010 рр. підвищився показник здатності залучення новітніх технологій, що свідчить про досягнення належного рівня технологічного розвитку, який є привабливим для інвестування коштів. Втім, технологічний трансфер при цьому у 2009—2010 рр. знизився до рівня 2005 та 2006 р. Отже, незважаючи на інвестиційну привабливість, підприємства не отримують нових технологій, що негативно відображається на ефективності та прибутковості діяльності. Можна припустити, що таке зниження даного показника саме у 2009—2010 рр. пов'язане не зі зменшенням ефективності функціонування вітчизняних підприємств, а із загальною тенденцією відтоку капіталу у світі.

Використання високоєфективних конкурентних переваг (якість продукції, професійний менеджмент, висока технологічність виробництва тощо) є нестабільним показником для вітчизняних підприємств. Так, у 2009—2010 рр. даний показник знизився до рівня 2005—2006 рр. Це свідчить про те, що виробники під час кризи віддають перевагу дешевим низькоєфективним ресурсам, які здійснюють економію витрат, втім не підвищують продуктивність виробництва. Постійно коливається показник витрат підприємств на науково-дослідницькі розробки, що прямо пов'язано із рівнем економічного розвитку в країні та видом досконалої чи недосконалої конкуренції. Так, великі підприємства здатні витрачати додаткові кошти на розвиток наукової сфери. Дрібні виробники переважно не мають на це вільних коштів.

Особливої уваги у 2010 р. заслуговують показники якості інфраструктури та рівня етичної ділової поведінки у бізнес-середовищі. Так, показник якості інфраструктури зріс на 33% порівняно з іншими роками. Це пояснюється участю України у міжнародних проектах щодо проведення заходів світового масштабу на власній території. Безумовно, така ситуація позитивно впливає на економічний розвиток та підвищення рівня національної конкурентоздатності країни. Втім, рівень етичної ділової поведінки скоротився у 2010 р. більше, ніж на 30%, що вказує на нечесні методи конкурентної боротьби вітчизняних підприємств тощо. Незважаючи на деякі позитивні тенденції, переважає скорочення основних показників розвитку, що зумовлює найнижчий рівень національної конкурентоздатності у 2010 р. порівняно з іншими роками дослідження. Всі інші факторні показники є стабільними або мають незначні відхилення, які не впливають на рівень національної конкурентоздатності.

Таким чином, основними причинами зниження національного рівня конкурентоздатності у 2010 р. для вітчизняних підприємств є такі: зниження економічної активності міжнародних ринкових учасників через світові кризові тенденції в економіці; неврегульованість законодав-

чої бази із світовими партнерами; нерегулярність отримання технологічного трансферу, залежність від іноземних постачальників новітніх технологій; світова тенденція відтоку капіталу; низька автоматизація промисловості; неналежне залучення висококваліфікованих кадрів; використання неефективних видів конкурентних переваг; нестабільність науково-технічного розвитку.

Галузева складова є логічним продовженням та доповненням загального рівня конкурентоздатності. Аналіз галузевої конкурентоздатності за складовими факторними показниками свідчить про незначні їх негативні коливання. Так, суттєвого зниження набув показник безпечності діяльності акціонерів в Україні у 2009—2010 рр., значення якого опустилось до рівня 2005—2006 рр. Це свідчить про недосконалість вітчизняного законодавства щодо регламентації засад діяльності акціонерних товариств, фондового ринку тощо. Втім, низький рівень даного показника компенсується зростанням фактора розповсюженості доступу до глобальної інформаційної мережі Internet. Вказаний чинник підвищився у 3 рази у 2009 р. та у 4 рази у 2010 р. порівняно з попередніми роками. Отже, відбувається потужний розвиток такого важливого фактора виробництва, як мобільність, доступність та швидкість інформації. Незважаючи на загальну динаміку зростання внутрішньогалузевих факторів, зазначені тенденції дозволяють виокремити основне проблемне питання щодо розвитку галузей економіки, а саме: недосконалість умов функціонування акціонерних товариств та законодавча незахищеність власників акцій.

Заключним етапом аналізу рівня конкурентоздатності є фірмова складова, динаміка факторних показників якої розглядається індивідуально для кожного підприємства вибірки. Аналіз передбачає визначення взаємозв'язку питомої вагомості фактора у структурі інтегрального фірмового показника із рівнем конкурентоздатності підприємства відповідно до кожного року оцінки. Це дозволяє виявити пріоритет окремих чинників, які прямо впливають на високу конкурентну позицію фірми в загальному рейтингу конкурентоздатності. У 2005—2010 рр. пріоритетні фактори розподілялись таким чином (табл. 1):

— висока конкурентна позиція (від 1 до 5 місця в рейтингу), яка співпадає із високим балом факторного показника (від 7 до 9) та підтверджує його вагомість у загальній структурі показників фірмового рівня конкурентоздатності

З даних табл. 1 видно, що у 2005—2010 рр. зберігається пріоритетність таких факторних показників для зернопереробних підприємств: продуктивність ресурсів, частка ринку, рентабельність та ресурсовідача. Вплив фінансової стійкості визначено неоднозначно, тому даний показник не є пріоритетним для аналізу рівня фірмової конкурентоздатності. Відповідно до

Таблиця 1. Конкурентна позиція зернопереробних підприємств відповідно до факторних показників, 2005–2010 рр.

№	Назва підприємства	Продуктивність ресурсів					Частка ринку					Рентабельність реалізованої продукції, капіталу та виробничих фондів					Ресурсовіддача					Фінансова стійкість									
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	ВАТ «Каланчацький комбінат хлібопродуктів»	12	5	1	6	7	10	12	5	1	6	7	10	12	5	1	6	7	10	12	5	1	6	7	10	12	5	1	6	7	10
2	ВАТ «Луганськмлин»	8	14	2	1	4	2	8	14	2	1	4	2	8	14	2	1	4	2	8	14	2	1	4	2	8	14	2	1	4	2
3	ВАТ «Сарненський комбінат хлібопродуктів»	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16	17	16
4	ВАТ «Урожайненський комбінат хлібопродуктів»	14	9	14	13	13	12	14	9	14	13	13	12	14	9	14	13	13	12	14	9	14	13	13	12	14	9	14	13	13	12
5	ВАТ «Апостолівський комбікормовий завод»	5	13	9	11	14	9	5	13	9	11	14	9	5	13	9	11	14	9	5	13	9	11	14	9	5	13	9	11	14	9
6	ТОВ «Бахчисарайський комбікормовий завод»	13	12	13	15	12	15	13	12	13	15	12	15	13	12	13	15	12	15	13	12	13	15	12	15	13	12	13	15	12	15
7	ТОВ «Котовське зернопереробне підприємство»	16	17	16	17	15	14	16	17	16	17	15	14	16	17	16	17	15	14	16	17	16	17	15	14	16	17	16	17	15	14
8	АТВТ «Вознесенський хлібозавод»	11	10	8	12	10	13	11	10	8	12	10	13	11	10	8	12	10	13	11	10	8	12	10	13	11	10	8	12	10	13
9	ТОВ «Володимир-Волинський хлібозавод»	2	2	7	8	9	5	2	2	7	8	9	5	2	2	7	8	9	5	2	2	7	8	9	5	2	2	7	8	9	5
10	ПАТ «Держинський хлібокомбінат»	9	6	12	3	8	4	9	6	12	3	8	4	9	6	12	3	8	4	9	6	12	3	8	4	9	6	12	3	8	4
11	ВАТ «Київмлин»	4	8	10	9	1	3	4	8	10	9	1	3	4	8	10	9	1	3	4	8	10	9	1	3	4	8	10	9	1	3
12	ВАТ «Київхліб»	3	3	6	7	2	1	3	3	6	7	2	1	3	3	6	7	2	1	3	3	6	7	2	1	3	3	6	7	2	1
13	ВАТ «Миколаївхліб»	1	1	3	5	5	7	1	1	3	5	5	7	1	1	3	5	5	7	1	1	3	5	5	7	1	1	3	5	5	7
14	ВАТ «Олевський хлібозавод»	10	7	5	2	6	8	10	7	5	2	6	8	10	7	5	2	6	8	10	7	5	2	6	8	10	7	5	2	6	8
15	ПАТ «Ватутинський хлібокомбінат»	15	11	11	10	11	11	15	11	11	10	11	11	15	11	11	10	11	11	15	11	11	10	11	11	15	11	11	10	11	11
16	ПАТ «Ніжинський хліб»	6	4	4	4	3	6	6	4	4	4	3	6	6	4	4	4	3	6	6	4	4	4	3	6	6	4	4	4	3	6
17	ПАТ «Свалівський хлібокомбінат»	7	15	15	14	16	17	7	15	15	14	16	17	7	15	15	14	16	17	7	15	15	14	16	17	7	15	15	14	16	17

■ - висока конкурентна позиція (від 1 до 5 місця в рейтингу), яка співпадає із високим балам факторного показника (від 7 до 9) та підтверджує його вагомість у загальній структурі показників фірмового рівня конкурентоздатності

вагомості факторних показників за структурою підгалузей, традиційно для підприємств борошномельно-круп'яної промисловості характерний пріоритет у показниках продуктивності, частки ринку та рентабельності. Підприємства комбікормової галузі демонструють низьку конкурентоздатність протягом всього періоду, а підприємства хлібопекарської галузі традиційно займають високі конкурентні позиції у рейтингу конкурентоздатності за рахунок підвищення рівня показників продуктивності, частки ринку, рентабельності та ресурсовіддачі.

Аналіз вибірки у 2010 р. виявив деякі зміни в організаційній структурі підприємств. Так, з середини 2009 р. прийнято рішення власників щодо ліквідації ВАТ "Сарненський комбінат хлібопродуктів" у зв'язку з економічною недоцільністю його подальшого існування [7]. Неefективну діяльність даного підприємства борошномельно-круп'яної підгалузі підтверджують критично низькі значення факторних показників протягом 2005—2009 рр., що зумовило найнижчу позицію рейтингу для підприємства. Зокрема, у 2009 р. всі значення факторних показників підприємства були нульовими. Незважаючи на значну збитковість фірми, у 2010 р. прийнято рішення щодо перерозподілу акцій, що дозволило поновити та продовжити діяльність підприємства. Втім, загальний рівень конкурентоздатності підприємства не підвищився.

Підприємства комбікормової галузі займають низькі конкурентні позиції в рейтингу. Так,

за рішенням загальних зборів акціонерів у 2010 р. з метою зниження витрат, пов'язаних з утриманням господарсько-правової форми у вигляді акціонерного товариства Відкрите акціонерне товариство "Бахчисарайський комбікормовий завод" перетворено у Товариство з обмеженою відповідальністю "Бахчисарайський комбікормовий завод" [7]. Таким чином, акції Товариства обмінені на частки у статутному капіталі відповідно до заяв акціонерів. Це дозволило скоротити витрати збиткового підприємства комбікормової підгалузі на сплату дивідендів, вивільнити додаткові кошти для забезпечення прибутковості діяльності. Аналіз засвідчив, що такі організаційні рішення сприяли позбавленню збитковості та переходу до нульового рівня прибутку у 2010 р.

Підприємства харчової промисловості переважно мають високий рівень конкурентоздатності у 2005—2010 рр. Так, у 2010 р. лідером стало ВАТ "Київхліб" завдяки позбавленню збитків та значному приросту прибутковості. Інші показники діяльності підприємства також демонструють високі прирости, окрім фінансової стійкості.

Таким чином, аналіз шестирічного періоду 2005—2010 рр. функціонування підприємств вибірки показав, що головними показниками, які впливають на рівень конкурентоздатності, є фактори продуктивності, частки ринку, рентабельності та меншою мірою — ресурсовіддача. Втім, така вагомість корегується відповідно до галузі зернопереробного комплексу. Визначено такі

уточнення щодо ступеня впливу факторних показників:

— рівень конкурентоздатності підприємств борошномельно-круп'яної галузі підвищується за рахунок зростання показників продуктивності, частки ринку та рентабельності. Отже, для даної сфери важливою є наявність та розширення частки ринку, що впливає на прибутковість та збільшує показники рентабельності. Необхідною умовою функціонування таких підприємств також є продуктивність, тобто раціональність і ефективність використання основних видів ресурсів;

— комбікормова галузь характеризується кризовим рівнем конкурентоздатності. Збитковість діяльності підприємств негативно впливає на значення всіх факторних показників оцінки. Діяльність підтримується завдяки залученню додаткових коштів, що не покращує ефективність функціонування, а унеможливує подальший розвиток. Обмеженість інформації не дозволяє чітко визначити, який тип додаткових коштів — позичені чи власні. Така ситуація свідчить про необхідність прийняття термінових рішень щодо покращення стану галузі як на державному, так і на фірмовому рівнях. Одним із заходів, які вже застосовані з боку підприємства, є зміна організаційної форми діяльності та перетворення з акціонерного товариства на товариство з обмеженою відповідальністю. Це зменшує видатки на виплату дивідендів, що дозволяє підприємствам отримати додаткові кошти та підвищити прибутковість, а разом з цим — і рівень конкурентоздатності;

— для підприємств хлібопекарської галузі, які були лідерами рейтингу конкурентоздатності, характерна вагомість показника частки ринку до 2008 року. Втім, аналіз довів, що діяльність в жорстких умовах світової кризи вимагає зосередження підприємства на окремому невеликому сегменті ринку та максимально якісно задовольняти попит споживачів даного сектору. Поряд з цим, основними показниками, які визначають рівень конкурентоздатності, є рентабельність реалізованої продукції, продуктивність та ресурсовіддача. Таким чином, для підприємств хлібопекарської галузі також важливе значення має прибутковість та раціональність використання ресурсів і активів.

ВИСНОВКИ

1. Ранжування підприємств вибірки за методикою комплексної оцінки конкурентоздатності дозволило встановити, що всі підприємства знаходяться на середньому рівні розвитку, що підтверджує досягнення Україною нормального рівня розвитку ринкових відносин, автоматизації ринкових механізмів, ефективного становлення підприємництва та забезпеченість конкурентних відносин між виробниками.

2. Аналіз рівня розвитку за національною, га-

лузевою та фірмовою складовими конкурентоздатності дозволив визначити основні невирішені питання. Так, за національною складовою головними тенденціями є: нерегульованість законодавчої бази із світовими партнерами; нерегулярність отримання тарифного трансферу тощо. Галузева складова конкурентоздатності переважно залишається стабільною, що свідчить про ефективність діяльності галузей економіки та їх високу адаптацію до мінливості зовнішнього середовища. Втім, основною проблемою даної складової визначено недосконалість умов функціонування акціонерних товариств та законодавча незахищеність власників акцій.

3. Аналіз динаміки факторних показників фірмової конкурентоздатності дозволив виявити ключові чинники, які суттєво впливають на конкурентну позицію підприємства: частка ринку, продуктивність, рентабельність та ресурсовіддача. Втім, вагомість факторного показника коригується відповідно до особливостей підгалузей зернопереробного комплексу.

Встановлені тенденції дозволяють зосередити увагу управлінського персоналу відповідної галузі на проблемних питаннях та недоліках, спрогнозувати стратегію діяльності та підвищити конкурентоздатність підприємств.

Література:

1. Рынок продуктов переработки зерна // Хранение и переработка зерна. — 2009. — № 2 (116). — С. 7.
2. Осипов П.В. Интегральный производственный потенциал пищевой промышленности. — Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2004. — 289 с.
3. Чумаченко Н.Г., Соломатина А.Н. Роль инноваций в экономическом развитии Украины // Экономика промышленности. — 2003. — № 1. — С. 102—108.
4. Самофатова В.А. Сучасні проблеми підприємств зернопереробної галузі України [Електронний ресурс] / В.А. Самофатова, В.В. Пріютова. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2009/Economics/45322.doc.htm
5. Hanouz M. D. Highlights of The Ukraine Competitiveness Report 2008: Towards Sustained Growth and Prosperity / Margareta Drzeniek Hanouz, Thierry Geiger. — World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 2008. — 70 p.
6. Співробітництво з метою підвищення конкурентоспроможності економіки України [Електронний ресурс] / Американська торговельна палата, 2009. — 74 с. — Режим доступу: www.chamber.ua
7. Державна установа "Агентство з розвитку інфраструктури фондового ринку України" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.smid.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 27.07.2011 р.